
Baltisaksa teadlasperekond von Oettingenid

Toomas Pung

Päritolust

Tartu Ülikoolile 19. sajandil kolm silmapaistvat professorit andnud Oettingenide (Ottingite) suguvõsa pärineb Saksamaalt Westfaalist, kust nad 15. sajandil jõudsid Vana-Liivimaale, asudes algul Tallinnas ja seejärel Riias. Neist Johann Oetting (1638–1717) sai Riia raehärrana 1687. aastal kuningas Karl XI-lt aadlinime „von Oettingen“ ning oli 1710. aastal bürgermeistrina see, kes pidi loovutama linnavõtmed Vene vägedele. 1745. aastal kanti suguvõsa Liivimaa, 1838. aastal Eestimaa ja 1860. aastal Kuramaa aadlimatriklisse. Teadlasperekonnale alusepanijaks sai Alexander von Oettingen (18.03.1798 Peterburi – 19.09.1846 Tartu) – oma aja silmapaistvamaid Liivimaa aadlipoliitikutid ja ettevõtlik suurpõllumees, kes pani aluse suguvõsa laialdasele mõisateomandile. Alustanud haridusteed Peterburis, jätkas ta Tartu Ülikoolis, õppides õigus- ja riigiteadusi. Ülikooli lõpetamise järel 1818 töötas ta mitmes kohtuametis ja soetas selle kõrval Põhja-Tartumaal hulga mõisu (Visusti, Luua, Kuremaa, Vaimastvere, Ripuka) ning suutis need õitsvale järjele viia. Aastast 1835 algas tema kui liberaalse maapoliitiku karjäär: 1835–1839 tegutses kreisisaadikuna, 1839–1842 Liivimaa maamarssalina ning 1842–1846 maanõunikuna (DBBL 1970: 555, 559). Lühikest aega (1846) jõudis A. Oettingen olla ka provintsi põllumajanduskojana toiminud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president. Selles ametis on hiljem silmapaistvat osa etendanud mitmed tema otsesed järeltulijad: Eduard, Arved, Erich ja Richard von Oettingen (Engelhardt, Neuschäffer

1983: 191). Alexander von Oettingen oli abielus Kurisoo mõisniku Peter von Knorringi tütre Helene von Knorringiga. Abielust sündis üksteist last, kellest täisikka jõudsid kuus poega ja kolm tütart (Anrep 1990: 297). Kõik kuus venda õppisid Tartu Ülikoolis, kolm neist olid hiljem tuntud avaliku elu tegelased Liivimaal ja kolm professorid Tartu Ülikoolis.

Tabav on hinnang, mille perekonnale andis vendadest Oettingenidest raamatu kirjutanud arst ja kirjanik Roderich von Engelhardt: „Väga harva on üks suguvõsa, keda pole õnnistatud rikkaliku pärandusega, omaenda tahtejõu ja raudse kohusetunde abil kodumaale nii palju poliitikuid ja vaimseid juhte kinkinud kui Oettingenid. Alexander von Oettingen on erakordse isiksusena, samuti oma kuue poja ja kolme lapselapse näol andnud Liivimaale kolm maamarssalit, kuus maanõunikku, ühe tsiviilkuberneri, kolm linnapead ja kolm ülikooliprofessorit“ (Engelhardt 1929: 365). Neist viimaste tegevuse tutvustamisele järgnevas keskendutaksegi.¹

Oftalmoloogiaprofessor ja rektor Georg von Oettingen

Georg Philipp von Oettingen sündis 10. novembril 1824 Visusti mõisas Alexander von Oettingeni teise pojana.² Ta õppis Tartus Raupachi koolis (1833–1836) ja Võrus Krümmeri koolis. Novembris

¹ Teistest vendadest oli: dr jur August von Oettingen (1823–1908) poliitikategelane (1857–1862 Liivimaa maamarssal, 1862–1868 Liivimaa tsiviilkuberner, 1868–1870 Liivimaa maanõunik ja 1886–1889 Riia linnapea; elas 1898–1908 Tartus); Nicolai von Oettingen (1826–1876) poliitika- ja majandustegelane (1858–1870 Liivimaa talurahvapanga Eesti filiaali direktor, 1866–1869 Tartu-Võru kreisisaadik, 1870–1872 Liivimaa maamarssal ja 1872–1876 maanõunik); Eduard von Oettingen (1829–1919) poliitika- ja majandustegelane (1877–1899 Liivimaa maanõunik ja 1882–1900 Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president; elas Tartus 1907–1919). Mainimist väärivad ka nende õed. Julie (1833–1895) oli 1857. aastast abielus zooloogi ja Siberi-uurija, Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemiku Peter Leopold von Schrenkiga (1826–1894), Amalie Helene Alexandra (1835–1914) aga 1855. aastast abielus Tartu Ülikooli teoloogiaprofessori Gustav Moritz Constantini von Engelhardtiga (1828–1881). Nende poeg oli arhitekt Rudolf von Engelhardt (1857–1913).

² Tema kohta vt ka: DBBL 1970: 558; Album Livonorum 1958: 68; Album Academicum 1889: 314; Biographisches Lexikon 1930: 415; Brennsohn 1905: 305;

1841 alustas ta Tartu Ülikoolis juuraõpinguid, kuid juba teisel semestril läks üle arstiteaduskonda. Eriti innukalt külastas ta H. F. Bidderi³ anatoomia- ja A. W. Volkmanni⁴ füsioloogialoenguid. Kohe õpingute alguses astus Georg korporatsiooni Livonia liikmeks, mille liige oli ka tema vanem vend August. Sellesse korporatsiooni on kuulunud ja seal mitmeid ameteid täitnud (aukohtunik jm) kõik vennad Oettingenid. Georg oli pikka aega korporatsiooni sekundant ja võttis seetõttu osa enam kui 80 duellist. Ülikooli lõpetas ta 9. juulil 1848, kaitstes doktoriväitekirja „Elavhõbekloriidi muutustest seedetraktis“ (Oettingen, Georg v. 1848). Oponentideks olid professorid H. F. Bidder, Johann Julius Friedrich Erdmann ja Carl Ernst Heinrich Schmidt. Pärast ülikooli oli Oettingenil kavas välismaale minna, kuid seda lükkas edasi kahele aastale veninud välispassi ootamine, mis möödus arstina Tartu ja Riia hospitalides töötades. 1848. aastal suvel, mil Liivimaad tabas kooleraepideemia, töötas G. v. Oettingen Riia linnahaiglas koolerahospitali ja kirurgiaosakonna juhatajana. 1850. aastal võttis perekond ette Euroopareisi läbi Saksamaa, Šveitsi ja Itaalia. Oktoobris 1850 suundus Georg Viini, külastades detsembris ka sealses ülikoolis loetud erikursusi. Kevadel 1851 oli ta Pariisis, kus täiendas end J.-F. Malaigne'⁵ ja A. Nelatoni⁶ juhatusel kirurgias ning kuulas L.-A. Desmarres'⁷ oftalmoloogialoenguid. Juunis 1851 külastas ta Londoni maailmanäitust ja siirdus juulis koos vend Eduardiga Ameerikasse, kust naasti alles jaanuaris 1852. Taas jätkusid õpingud algul Viinis, talvel

Saenger 1965; Käbin 1986: 152, 239, 272, 285–287, 292, 355, 391, 550; Левицкий 1903 Т 2: 87–89, 272.

³ Heinrich Friedrich Bidder (1810–1894) – Tartu Ülikooli anatoomia-, füsioloogia- ja patoloogiaproffessor 1835–1869, Tartu Ülikooli rektor 1857–1864.

⁴ Alfred Wilhelm Volkmann (1800–1877) – Tartu Ülikooli füsioloogia-, patoloogia- ja semiootikaproffessor 1834–1842.

⁵ Joseph-Francois Malaigne (1801–1865) – prantsuse kirurg, kirurgiaproffessor, Pariisi meditsiiniakadeemia liige ja president, ajakirja *Journal de chirurgie* peatoimetaja 1843–1855.

⁶ Auguste Nélaton (1807–1873) – prantsuse kirurg, St. Louis' hospitali kirurgiaproffessor, Pariisi Meditsiiniakadeemia ja Prantsuse Teaduste Akadeemia liige.

⁷ Louis-Auguste Desmarres (1810–1882) – prantsuse silmaarst.

1852/53 aga jälle Pariisis L.-A. Desmarres'i juures. Peale seda oli ta veel Londonis oftalmoloog G. Critchetti⁸ ja Edinburghis günekoloog J. Y. Simpsoni⁹ juures. Pärast reisi läbi Šoti- ja Iirimaa külastas G. v. Oettingen doktor F. Artli¹⁰ silmakliinikut Prahast ja reisis juulis 1853 Berliini, et külastada A. von Graefe¹¹ silmakliinikut ja kuulata ülikoolis Langebecki¹² kirurgialoenguid.

Peale enam kui kolm aastat kestnud välismaarännakuid naasis G. v. Oettingen augustis 1853 Tartusse. Kaks kuud hiljem suundus ta Peterburisse, et võtta vastu arstikoht hospitalis. Professor Bidder tegi talle ettepaneku asuda tööle kirurgia eradotsendina Tartus. Georg valis oma habilitatsioonitöö teemaks silmakäe operatsioonid (Oettingen 1854). Disputatsioon leidis aset mais 1854 ja kaks kuud hiljem esitas ta oma *venia legendi* „Uue kirurgia saavutustest“. Öppejõukarjääri alustas Georg juulis 1854 Tartu Ülikooli teoreetilise kirurgia eradotsendina. 1855. aasta suvel võttis ta ajutiselt üle ülikooli kliiniku juhtimise, aasta hiljem aga kinnitati sellele töökohale ametlikult. 1857 valiti ta korraliseks kirurgiaprofessoriks.¹³ Ta oli hea kirurg, kuigi ilma eriliste teaduslike saavutusteta, kelle kohta on A. Buchholtz kirjutanud: *Georg von Oettingen sai kirurgiaprofessoriks juhuslikult, kuid tema erakordne vaimne areng võimaldas tal end lühikese ajaga sedavõrd täiendada, et ta kliiniku juhatajana täielikult ülesannete kõrgusel seisis.* (Saenger 1965: 42).

Koos professor Guido Hermann von Samson-Himmelstjerna¹⁴ tegi G. von Oettingen aastatel 1856–59 statistilise uuringu Liivimaa

⁸ George Critchett (1817–1882) – inglise oftalmoloog.

⁹ Sir James Young Simpson (1811–1870) – Edinburghi Ülikooli sünnitusabi professor, Royal Society of Edinburgh president, prantsuse meditsiiniakadeemia liige.

¹⁰ Carl Ferdinand von Arlt (1812–1887) – silmaravi professor Prahast ja Viinis.

¹¹ Friedrich Wilhelm Ernst Albrecht von Graefe (1828–1870) – Berliini Ülikooli silmaravi professor 1852–1870, oftalmoloogia rajaja Saksamaal.

¹² Bernhard Rudolph Konrad von Langebeck (1810–1887) – saksa kirurg, kirurgiaprofessor ja Berliini kliinilise instituudi juhataja 1848–1882.

¹³ EAA 402-3-2019 (Prof. Georg von Oettingeni toimik), L 29, 63.

¹⁴ Guido Hermann von Samson-Himmelstjerna (1809–1868) – arstiteaduse professor ja Tartu linnahaigla ülikooli osakonna juhataja 1845–1868, 1855–1859 arstiteaduskonna dekaan ja 1865–1868 rektor.

maarahva hulgas silmahaigete ja pimedate arvu määramiseks.¹⁵ Arstide ja tudengite abiga küsitleti 107 kihelkonnas üle 656 000 elaniku ja avastati 7385 trahhoomijuhtu. Uurimuse põhjal avaldati 1860. aastal raamatuna ka soovitused silmahaiguste vältimiseks ja raviks (Samson-Himmelstjerna jt 1860). Sügavast huvist silmahaiguste vastu külastas ta septembris 1863 oftalmoloogia kongressi Heidelbergis ja viibis ka Berliinis, külastades taas A. von Graefe silmakliinikut, kus Grafe ja tema assistent Liebreich¹⁶ tutvustasid talle praktilist silmapeegli kasutamist, mille Oettingen seejärel Eestis esimesena kasutusele võttis.

Aastal 1859 valiti Georg v. Oettingen ülikooli prorektoriks ja 1866 sellelt ametikohalt tagasiastumise järel kohe arstiteaduskonna dekaaniks.¹⁷ Kirurgiaprofessori ja dekaanina rajas G. v. Oettingen ülikooli silmakliiniku ja oftalmoloogia professuuri. Selleks osteti 1867. aastal professor Buchheimilt kivimaja ja ehitati see 12 000 rubla eest ümber silmakliinikuks, mis avati 23. jaanuaril 1868. Selle juhatajaks nimetati G. v. Oettingen, kes määrati 1871 ka oftalmoloogia professoriks (Brennsohn 1905: 46).

Juba kuu aega peale silmakliiniku avamist valiti prof Oettingen ülikooli rektoriks, kellena ta töötas kuni aastani 1876.¹⁸ Õppejõuna juhatas ta silmakliinikus praktilisi harjutusi (6–9 tundi nädalas), pidas igal aastal ühel semestril loenguid oftalmoloogiast (4 tundi nädalas) ja luges mõningaid erikursusi (Verzeichniss 1854–1879).

Vene-Türgi sõja ajal võttis ta juunis 1877 vastu ettepaneku hakata Tartust Bulgaariasse Simnitzasse saadetava laatsareti juhatajaks. Sõjatandrill oli ta tegev kuni septembrini, mil haigestus düsenteeriasse. Oktoobris 1877 jõudis ta tagasi Tartusse ja alustas järgmise aasta hakul taas ülikooliloenguid. Teenete eest Vene-Türgi sõjas kirurgina ja laatsareti juhatamisel autasustati teda Stanislavi

¹⁵ Liivimaa talurahva silmahaigusi oli uuritud ka 19. sajandi algul (vt Seppel 2010: 144–172).

¹⁶ Richard Liebreich (1830–1917) – Grafe kliiniku assistent Berliinis 1854–1862, silmaarst Pariisis ja Londonis.

¹⁷ EAA 402-3-2019, L 78, 106–107.

¹⁸ EAA 402-3-2019, L 113, 178.

ordeniga.¹⁹ Oma sõjakogemuste põhjal kirjutas ta monograafia silma laskehaavadest (Oettingen, G. v. 1879), mida peetakse esimeseks selleteemaliseks tööks maailmas.

G. v. Oettingeni akadeemiline karjäär kestis veerandsada aastat. Riigiteenistuses jõudis ta tõelise riiginõuniku auastmesse (IV klass). 7. juulil 1879 lahkus ta professoriametist ja pühendus kohalikule poliitikale, sest aprillis 1878 oli ta valitud Tartu linnapeaks.²⁰

See oli aeg, mil Baltikumi linnaomavalitsused korraldati põhjalikult ümber: kaotati keskaegse ülesehitusega magistraadid ja kehtestati (1877) modernne ülevenemaaline linnaseadus. Selle kohaselt valisid varandustsensuse alusel kolme kuuriasse jaotatud linnaelanikud linnavolikogu, mis moodustas omakorda linnavalitsuse eesotsas linnapeaga. Seega sai G. von Oettingenist esimene valitud Tartu linnapea, kellena tal tuli juurutada uued linnavalitsemise põhimõtted, määrata kindlaks uute ja vanade linnaasutuste kompetents (Tartu 2005: 170–179). Oettingen säilitas linnapea koha ka järgmistel, 1882. ja 1886. aasta valimistel ning valiti ka pärast kolmanda ametiaja lõppu, veebruaris 1891 toimunud valimistel linnavolikokku, kuid mitte enam linnapeaks. Seejärel töötas ta 1891–1894 veel linnavarade direktorina ja koolikomitee liikmena.

G. von Oettingeni linnapeaks saades püüdis linnavalitsus hakata korda looma seni stiihiliselt alanud linnastumisprotsessis. Selleks töötas uus linnavolikogu Katariina II aegse ja iganenud ehitismäärustiku asendamiseks üsna varsti välja uue kohaliku ehitismäärustiku, mis kinnitati 1882. aastal. Olulisem uuendus oli 1883. aasta erimäärusega kehtestatud uus linna tsoneering, millega linn jagati kontsentriliselt kolmeks piirkonnaks. Nõndanimetatud sisemisele kivipiirkonnale ehk vanale linnasüdamele, kuhu juba varasema määrusega oli lubatud rajada ainult kivist hooneid, lisandus nüüd teine, laiendatud kivipiirkond, mis ulatus Pepleri tänavast Jaama tänavani ja Kroonuaia tänavast Lao tänavani. Siiagi võis edaspidi rajada üksnes kivist elamuid ja kõrvalhooneid. Uusi puithooneid,

¹⁹ EAA 402-3-2019, L 200–202, 215–217.

²⁰ EAA 402-3-2019, L 226, 246, 249.

mis pidid vastama kindlalt piiritletud nõuetele, võis edaspidi ehitada vaid sellest piirkonnast väljapoole (Siilivask 2006: 95–96).

Järjest suuremat rõhku hakati panema linna heakorrastusele, milles initsiatiiv kuulus ülikooli professoritele, kes hoolitsesid esijoones ülikoolile kuuluva Toomemäe ja selle ümbruse eest, laiendades 1870. aastail ka Toomemäega piirnevat haljasvööndit. Haljastati ülikooli peahoone tagune ala ja teisi väiksemaid piirkondi. Uue linnavalitsuse tegevuses omandas professorite hääl järjest suuremat kaalu. G. von Oettingeni ajal hakati enamat tähelepanu pöörama ka linnatänavate sillutamisele ning avalike platside heakorrastamisele ja haljastamisele, milleks võeti laenuid. Kesklinnas kujundati pargiks Emajõe-äärne kivi- ja puusilla vaheline ala, niinimetatud Emajõe park, värske haljastuse sai Barclay plats seni lagedal seisnud, 1847. aastal feldmarssal Barclay de Tollyle püstitatud mälestusmärgi ümbruses. 1880. aastate algul sai skulptuurse lahendusega kaevuehitise Henningi platsil paiknenud linna-kaev; väike purskkaevudega haljasala kujundati raudteejaamaesise väljaku keskele; raudahelate ja kivitulpadega piiratud haljasvöönd rajati Uueturu tänava keskele; ehitati välja Vallikraavi ja toonast Tähe (praegust Struve) tänavat ühendanud Senffi trepid. Nende tööde tegemisel oli algatajaks linnavalitsuse juurde moodustatud heakorra- ja haljastuskomisjon, mille esimeheks oli linnapea vend, teoloogiaprofessor Alexander von Oettingen. Viimane oli koos mineraloogiaprofessori Constantin Grewingkiga olnud juba 1873–1874 eestvedajaks endise liivakarjääri kohal asuva Kassitoome pargiks kujundamisel. Komisjoni teeneks võib lugeda tollal väljaehitatud uute tänavate (Aia, Kastani, Filosoofi jt) rohkete haljastust. Suurem osa uusi tänavaid Toome-taguses kaeti kvaliteetse kivilisillutisega ja varustati trotuaaridega. Kesklinnas rajati uus kanalisatsioonivõrk, jõekaldaid kindlustati kivitammidega. (Raid 1990: 48–52)

Seega võib nentida, et G. von Oettingeni juhitud linnavalitsus on oluliselt mõjutanud Tartu linna arengut, andes kindla suuna linnaehitusele ja -kujundusele.

Elu viimased aastakümned kulusid G. von Oettingenil perekonna eest hoolitsemisele. 16.12.1854 oli ta abiellunud Marie von Seidlitziga (11.04.1832 – 3.12.1903), Vene riiginõuniku, Peterburi meditsiiniakadeemia professori, Meeri mõisa omaniku Karl von Seidlitzi tütrega, kellega aga abielu ei laabunud ja hiljem lahutati. Sellest abielust sündisid tütar ja kaks poega; neist Wolfgang (1859–1944) oli kunstiajaloolane ja kirjanik, professor ja Goethe Rahvusmuuseumi direktor ning Goethe-Schilleri Arhiivi juhataja Weimaris 1909–1918 (DBBL 1970: 558). Teisest abielust (14.07.1875) Vene kindralleitnandi Georg parun von Wrangelli tütre Dorotheaga (16.02.1847 – 4.03.1916) oli G. v. Oettingenil viis last: kolm poega ja kaks tütart. Viimastest oli tütar Nelly (1882–?) abielus Tartu Ülikooli teoloogia-professori (1907–1916 ja 1918) ja Berliini Ülikooli audoktori (1910) Karl Gustav Girgensohniga (1875–1925) (Genealogisches Handbuch 1929: 69). Pere residentsiks oli 1860. aastail Vallikraavi tänava äärsele Toome nõlvale püstitatud historitsistlik villa. Selle kõrvalkrundil asus mõnevõrra suurejoonelisem elamu – itaalia stiilis romantiline villa suure kõrge nelinurkse *bellevue* nurgatorniga ja vaatega Toomemäele. Villa oli 1859. aastal rajanud vend Alexander, kes küll 1881. aastal kolis uude, veelgi suurejoonelisemasse hoonesse Tiigi tänaval (Siilivask 2006: 106, 146). 1909. aasta aadressraamatu andmeil oli Oettingeni (Vallikraavi 20 ja 22) naabriks (Vallikraavi 18) kuulus kirurgiaprofessor Werner Zoege von Manteuffel (1857–1926).

Georg von Oettingen suri 16. veebruaril 1916 Tartus kopsupõletiku tagajärjel. Ta on maetud Kuremaa lähedal asuvale Oettingeni perekonna kalmistule.

Teoloogiaprofessor ja moraalistatistik Alexander von Oettingen

Alexander Constantin von Oettingen sündis 12. detsembril 1824 Visusti mõisas Alexander von Oettingeni neljanda pojana.²¹ Tema kooliaeg möödus Võrus Krümmeri õppeasutuses (1837–1845) ja

²¹ Tema kohta lähemalt vt: DBBL 1970: 555–556; Album Livonorum 1958: 77; Album Academicum 1889: 355; Левицкий 1903 Т 1: 75; DBE 1998: 475.

ülikooliaeg Tartus 1845–1846 filosoofiat ja seejärel 1846–1849 teoloogia-õppides. Tartu-stuudiumi lõpetas ta 19. juunil 1850 teoloogiakandidaadina, jätkates enesetäiendust Erlangeni, Berliini, Bonni ja Rostocki ülikoolides filosoofia ning ida keelte alal. 3. detsembril 1853 kaitses ta Tartus teoloogiamagistri kraadi ja alustas ülikoolis 17. aprillist 1854 eelarvevälise eradotsendina dogmadeloo lugemist. Kaitsnud 7. mail 1854 doktoritööd (Oettingen 1856), jätkas ta eelarvelise eradotsendina süstemaatilise teoloogia õppetooli juures, kuni valiti 5. juunil 1856 süstemaatilise teoloogia erakorraliseks professoriks ning kinnitati juba sama aasta 7. septembril korraliseks professoriks. Aastatel 1861–1862 elas ta Itaalias Merano linnas, kus asutas Tirooli esimese evangeelse luteri kiriku. Professorina töötas ta 35 aastat, kuni pensionile jäämiseni aastal 1890, olles 1873–1875 ka usuteaduskonna dekaan.²² Peale dogmaatika ja eetika luges Oettingen veel dogmadelugu, Uue Testamendi teoloogia (reeglipäraselt 1866–1885), moraalistatistika (viis korda 1872–1888) ning eksegeetikat. Alates 1865 pidas ta mitmeid eriseminare: Augustinuse „Confessiones“, sotsiaaleetika seoses moraalistatistikaga, Schleiermacher, vanaluterlik dogmaatika, Ritschli teoloogia, aga ka Shakespeare'i draamadest nende psühholoogilises ja eetilises tähenduses. Suvevaheajad veetis Oettingen enamasti Lääne-Euroopas, paar korda ka terve semestri, et koguda raamatukogudes ja arhiivides materjali oma suurteoseks moraalistatistikast (vt Rohtmets, Petti).

Alexander oli tuntud hea õpetajana ja mitmekülgse kirjamehena, kelle teemadeks olid süstemaatiline usuteadus, dogmaatika ja teoloogiline moraal. Ta tõi käibesse sotsiaaleetika mõiste. Tema suurteos „Moraalistatistika ja kristlik kõlblusõpetus“ (vt Oettingen 1868–1873) pälvis 1880. aastal *Heimbürgerstiftung*'i preemia ja 1889 nimetati ta selle eest Londoni rahvusvahelise statistikainstituudi auliikmeks. Tema teine suurem ja tuntum usuteaduslik teos „Luterlik dogmaatika“ ilmus pärast ülikoolitöö lõppu (Oettingen 1897–1902). Ta on avaldanud suure hulga, enam kui 2000 lehekülge artikleid ja retsensioone. Kolmteist aastat toimetas Oettingen enda

²² EAA 402-3-2015 ja 2016 (Prof. Alexander von Oettingeni toimikud).

asutatud ajakirja Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche (1859–1872). Ta toimetas Lutheri katekismuse kooliväljaande ning kirikulaulude kogu koolile ja kodule („Sammlung kirchlicher Kernlieder für Schule und Haus“, 1871). Avalikust elust võttis Oettingen peamiselt osa vaestehoolekande korraldamise kaudu. Olles Tartu saksa *Hilfs-Verein*'i esimees, asutas ta hooldekodu töötä käsitöölilistele (1888) ja juhatas linna vaesemate laste jaoks loodud eesti-keelset Aleksandri algkooli (1889–1902).

Alexander von Oettingen abiellus 8. mail 1853 Erlangenis Sophie von Raumeriga (16.01.1826 – 5.01.1863), Erlangeni Ülikooli loodusteaduste professori Karl Georg von Raumeri tütrega. Varakult lesekä jäänud, abiellus ta teist korda 7. märtsil 1865, samuti lesestunud Anna Bertha Catharina von Engelhardtiga (6.12.1818 – 4.04.1913), rektor Gustav Ewersi tütrega (GHdLR 1929: 68). Mõlemad abielud jäid lastetuks. A. von Oettingen suri Tartus 8. augustil 1905.

Vennapoeg Arved von Oettingen on kirjeldanud teda järgmiselt: *Ta oli väga andekas, terava mõistusega, impulsiiivse dialektika ja liikuva vaimuga, kes alati leidis uue tegevusvälja oma vaimule ja tegevustahetele, võitlejanatuuriga, kaasakiskuv oma ideaalide vaimustusega, avameelse ja julge loomuga, nii on ta meie silme ees. Alexander v. Oettingeni loomuses oli midagi vaimustavat, kui ta kellegagi kokku puutus, siis kiirgas ta alati sädet, välku, valgust ja soojust* (Engelhardt 1929: 385).

Alexandrit kutsuti tema hiilgeaegadel naljatlevalt „Liivimaa paavstiks“ ja tema maja Tartus Tiigi tänavas „Vatikaniks“. Selle 1880. aastal ehitatud maalilise neogooti stiilis ja sihvaka kaheksatahulise nurgatorniga tellismaja projekteeris tema õepoeg Rudolf von Engelhardt (Siilivask 2006: 113, 183). 1890. aastal sai majja pinna ka Tartu Loodusuurijate Selts, maja torni ja pööningut aga kasutas ülikooli observatoorium vaatluste tegemiseks. Praegu asub selles majas Tiigi 11 seltsimaja. Üles kõrgele vallikraavi nõlvale ehitatud, vendadele Oettingenidele kuulunud maju ja nende aedu ühendanud jalgvärvatega rada, mida naljamehed kutsunud vooruste rajaks... Oettingenid kuulusid nende ülikooliprofessorite hulka, kes oma villade ja aedadega kujundasid Toome-taguse lageda

vallikraavinõlva esinduslikuks professorite linnajaoks, aidates oma vahenditega – kes raha, kes materjaliga – korrastada ja laiendada ka Vallikraavi kitsukese teeraja Vallikraavi tänavaks (Puusemp 2014a ja 2014b).

Füüsikaprofessor ja muusikateoreetik Arthur von Oettingen

Arthur Joachim von Oettingen sündis 16. märtsil 1836 Luua mõisas noorimana kuuest vennast.²³ Peale Gustav Schmidt'i õppeasutuse lõpetamist Viljandis astus ta 1853. aastal 17-aastasena Tartu Ülikooli, kus õppis algul astronoomiat, seejärel aastast 1855 füüsikat ja lõpetas 1859. aastal füüsikakandidaadina, kirjutades lõputöö integraalarvutusest.²⁴ Sellele järgnesid füüsika-, füsioloogia- ja matemaatikaõpinguid 1859–1862 Pariisis ning Berliinis. Pariisis õppis ta füsioloogiat ja anatoomiat Claude Bernardi²⁵ juures, matemaikat Joseph Liouville'i²⁶ juures, elektrit, optikat ja mehaanikat A. C. Becquerelli²⁷ ja H. V. Regnault'²⁸ laboratooriumides. Seejärel siirdus ta Berliini, kus kuulus K. Weierstrassi²⁹ ja E. E. Kummeri³⁰ matemaatikaloenguid ning J. Steineri³¹ geomeetriakursust ja töötas kuulsate saksa füüsikute (G. von Magnus³², J. Chr. Pogendorff³³,

²³ Vt täpsemalt: DBBL 1970: 556; Album Livonorum 1958: 100; Album Academicum 1889: 449–450; Левицкий 1903 Т 1: 418–425; DBE 1998: 475.

²⁴ EAA 402-2-17970 (Prof. Arthur von Oettingeni toimik), L 11–21: „Über den Werth des Integrals ... nebst einer Anwendung auf die Bestimmung der Helligkeit, mit der leuchtende Gegenstände auf die Retina erscheinen“.

²⁵ Claude Bernard (1813–1878) – prantsuse füsioloogiaprofessor ja akadeemik.

²⁶ Joseph Liouville (1809–1882) – prantsuse matemaatikaprofessor.

²⁷ Antoine Cesar Becquerell (1788–1878) – prantsuse füüsikaprofessor ja akadeemik.

²⁸ Henri Victor Regnault (1811–1878) – prantsuse keemiaprofessor ja akadeemik.

²⁹ Karl Weierstrass (1815–1897) – saksa matemaatikaprofessor ja akadeemik.

³⁰ Ernst Eduard Kummer (1810–1893) – saksa matemaatikaprofessor ja akadeemik.

³¹ Jacob Steiner (1796–1863) – saksa matemaatikaprofessor ja akadeemik.

³² Gustav von Magnus (1802–1870) – saksa füüsik ja keemik.

³³ Johann Christian Pogendorff (1796–1877) – saksa füüsik ja teadusajaloolane.

H. W. Dove³⁴ ja C. A. Paalzow³⁵) laboratooriumides. Peale Tartusse tagasi pöördumist kaitses ta 30. juunil 1862 füüsikamagistri kraadi „Leideni patarei jääklaengust“ (Oettingen 1862). Pidanud *venia legendi* „Leideni patarei laadimisest induksiooni teel“ (Oettingen 1863), alustas ta 1863. aastal loenguid ülikoolis, algul eradotsendina, hiljem dotsendina. 14. detsembril 1865 kaitses ta füüsikadoktori kraadi „Termomeetrite korrigeerimisest, eriti Besseli kalibreerimismeetodist“ (Oettingen 1865). 1866 nimetati ta erakorraliseks ja 1868 korraliseks füüsikaprofessoriks. Kogu oma õppejõuaja pidas ta füüsika, füüsikalise geograafia ja meteoroloogia loenguid, lugedes vahetevahel ka matemaatilise analüüsi, geomeetria, muusika-teooria, elektromehaanika, termodünaamika ja psühhofüüsika kursusi ning juhendades praktikume ja kollokviume.³⁶ Tema õpilased W. Ostwald ja G. Tamman on kiitnud tema erakordset lektoriannet ja õpetamisoskust (Ostwald 1926; Tamman 1929: 3–4).

Arthur von Oettingen abiellus 24. aprillil 1869 Vene kindralmajori Woldemar von Brackeli tütre Nataliega (17.08.1850 – 12.02.1913 Leipzig), kellega tal oli kuus last: kaks tütart ja neli poega (GHdLR 1929: 70).³⁷

Arthur von Oettingen seadis oma korteris üles meteoroloogia observatooriumi ja alustas 2. detsembril 1865 regulaarseid ilma-vaatlusi. See oli vaatluste alguseks, mis on kestnud ilma vaheajata kuni tänapäevani (Liidemaa 1992: 66). Algul tehti vaatlusi kolm, hiljem kuus korda päevas. 1871. aastal loodi geofüüsika õppetool

³⁴ Heinrich Wilhelm Dove (1803–1879) – saksa füüsikaproffessor ja meteoroloog.

³⁵ Carl Adolph Paalzow (1823–1908) – saksa füüsikaproffessor.

³⁶ TÜR KHO 55-7-2 – Prof. Dr. Arthur von Oettingeni soojusõpetuse loengute konspekt: Mechanische Wärmetheorie, mille konspekteeris füüsika üliõpilane W. Hindrichson (1891, II semester); ÜAM 1160:5/Ar – A. v. Oettingeni kollokviumite päevik: Colloquium über anderen Forschungen im Gebiete der Physik (1867 II – 1888 I).

³⁷ Lastest oli tütar Helene Katharina Olympia (1870–1918) abielus Tartu Ülikooli teoloogiaprofessori (1914–1916, 1918 ja 1927–1936) Otto Emil Seesemanniga (1866–1945), poeg, sõjaväekirurg Walter Joachim Georg von Oettingen (1873–1948) oli aga meditsiiniprofessor Berliinis.

eesotsas J. K. Weihrauchiga.³⁸ Aastal 1876 allutati meteoroloogia observatoorium ülikoolile, juhatajaks sai prof Weihrauch. Observatoorium paiknes algul 27 aastat (1865–1892) eri majades ja seejärel 33 aastat Alexander von Oettingeni elamus. 1891–1893 oli Arthur von Oettingen uuesti observatooriumi juhataja.

Oettingen organiseeris Eesti- ja Liivimaal ilmavaatlusjaamade võrgu, mille Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet 1885 üle võttis. Ta oli selle võrgu teaduslikuks juhendajaks kuni aastani 1897. Selleks ajaks oli jaamade arv tõusnud 350-le. Ilmavaatluste tulemused avaldati alates 1866 aastaraamatutes „Meteorologische Beobachtungen angestellt in Dorpat“, mida Oettingen toimetas esialgu ise ja hiljem kahasse professor Weihrauchiga.

1870. aastate keskpaiku konstrueeris Oettingen ülikooli mehaaniku Paul Schultze abiga observatooriumile uuetüübilise tuulesuuna ja -kiiruse mõõtja (maailmas tuntud Oettingeni anemograafina), mida valmistati neli eksemplari. Seda originaalse konstruktsiooniga instrumenti eksponeeriti 1876. aastal Londonis teaduslike instrumentide maailmanäitusel. Peale näituse lõppu ostis aparaadi Londoni Teadusmuuseum ja seda kasutati kolme aasta jooksul Kew' observatooriumis tuule mõõtmiseks. (Report 1877–1880) Teine aparaat oli pikka aega (1877–1903) kasutusel Venemaal Pavlovski magneetilises observatooriumis (Вильд 1878; Рыкачев 1905). Kõige kauem, 1877–1925 töötasid kaks instrumenti Tartus meteoroloogia observatooriumis (Koch 1919: 19; Eesti Meteoroloogia aastaraamat 1927: 89). Oettingen konstrueeris ka universaalse mõõtesilla, mis oli välja pandud elektrotehnika 1891. aasta näitusel Frankfurtis Maini ääres.

Oettingeni mitmekülgsus avaldus eri teadusalade kohta kirjutatud artiklites. Nii analüüsis ta pikaajaliste vaatluste põhjal ja andmete matemaatilisele töötlusele tuginedes ülikooli botaanikaaias puude ja põõsaste sesoonset arengut. Tema töö „Phänologie der Dorpater Lignosen“ oli esimeseks teoreetiliseks fenoloogiauurimuseks Eestis (Oettingen 1879). Oettingeni lemmikaineiks

³⁸ Johann Karl Weihrauch (1841–1891) – Tartu Ülikooli meteoroloogia ja geofüüsika professor 1875–1891.

oli muusikateooria, milles ta saavutas märkimisväärseid tulemusi. Aastal 1865 pidas ta loenguid harmooniaõpetusest, tutvustades Hermann von Helmholtzi³⁹ käsitlust heliaistingutest (Helmholtz 1863). Suvel 1866 ilmus tema enda raamat harmooniasüsteemi duaalse arengu kohta (Oettingen 1866), mida hindas väga kõrgelt saksa muusikateoreetik Hugo Riemann.⁴⁰ Teooria kõrval harrastas Oettingen ka komponeerimist ja juhatas 1874. aastast alates ülikooli diletantide orkestrit, kuhu kuulusid ülikooli töötajad (Lehbert 1905: 5–6). Ta on üles kirjutanud ka umbes poolsada eesti rahvalauluviisi, mille talle oli ette laulnud eesti rahvalaulik (Weske 1884: 21–23).

Aastatel 1880–1886 oli Arthur von Oettingen füüsika-matemaatika teaduskonna dekaan, 1876 valiti ta Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks. Ta oli hinnatud liige mitmes teadusseltsis: Tartu Looduseuurijate Seltsis (sekretär 1868–1874, varahoidja 1879–1889, alates 1893 auliige), osales Tartu Geograafia Seltsi töös 1881–1889 ja oli hiljem Saksa Füüsika Seltsi ning Leipzigi asunud Saksimaa Teaduste Akadeemia liige.⁴¹ 1888. aastal läks Oettingen küll ametlikult pensionile, kuid töötas veel viis aastat teenelise füüsikaproffessorina, kuni ta juunis 1893 ülikooli venestamise tõttu lõplikult ametist vabastati.

Sellele järgnes lahkumine kodumaalt ja elama asumine Leipzigi, kus Oettingen võttis vastu oma sõbra, professor Wilhelm Ostwaldi raamatusarja „Klassiker der exakten Wissenschaften“ toimetaja koha. Aastal 1894 algas Arthur von Oettingeni jaoks suur töö: jätkata J. Chr. Poggendorffi biograafilis-kirjandusliku leksikoni toimetamist. Selle 3. köide valmis juba 1897. aastal, tänu dr Berend Wilhelm Fedderseni⁴² tehtud eeltööle (Feddersen, Oettingen 1898). Leksikoni 4. köitele kulus Oettingenil seitse aastat (Oettingen 1904). Ta tegi eeltööd ka leksikoni 5. köitele (Weinmeister 1925–1926). Leksikon sisaldas 11 358 teadlase elulugu koos nende tähtsamate tööde nimekirjaga (neist 7650 isikut kirjeldati esimest korda).

³⁹ Hermann von Helmholtz (1821–1894) – saksa füsioloog ja füüsik.

⁴⁰ Hugo Riemann (1849–1919) – saksa muusikateoreetik ja -teadlane, töötas alates 1895 Leipzigi Ülikoolis, 1901 erakorraline professor, 1911 *prof. emeritus*.

⁴¹ <http://www.saw-leipzig.de/mitglieder/ehemalige-mitglieder>

⁴² Berend Wilhelm Feddersen (1832–1918) – saksa füüsik ja teadusajaloolane.

1894. aastal nimetati Arthur von Oettingen Leipzigi Ülikooli erakorraliseks auprofessoriks, ilma kohustuseta loenguid pidada.⁴³ Siiski luges ta ülikoolis meteoroloogia ja muusikateooria kursusi ning esines avalike ettekannetega Leipzigris ja teistes Saksa linnades. Leipzigi-aastad olid Oettingeni jaoks ka viljakaks publitseerimisperiodiks. Siin avaldas ta veel kolm harmooniaõpetust käsitlevat teost (Oettingen 1901–1906; 1913 ja 1916), samuti kaks raamatut geomeetriast (Oettingen 1901; 1906) ning ühe füüsikaõpiku (Oettingen 1910). Schiedmayeri klaverivabrik valmistas aastal 1914 Oettingeni jooniste järgi ühe erilise muusikainstrumenti – Ortonophoniumi, puhta häälestusega harmooniumi (53 astmega ühes oktaavis), mis on tänini hoiul Berliinis Riikliku Muusikauurimise Instituudi muusikainstrumentide muuseumis (Göller: 36–37).

Juulis 1919 vabastati Arthur von Oettingen Leipzigi Ülikooli teenistusest.⁴⁴ Ta suri 5. septembril 1920 Saksamaal (Bensheim an der Bergstrasse) ja on koos abikaasaga maetud Leipzigi Lõunakalmistule.

Arthur von Oettingeni teaduslike tööde hulka kuulub kokku 79 teost järgmistelt aladelt: füüsika – 21, meteoroloogia – 21, muusikateooria – 10, geomeetria – 8 botaanika – 1, varia – 15, leksikonid – 3. Peale selle on ta toimetanud kokku 36 raamatut sarjast „Ostwalds Klassiker der exakten Wissenschaften“ (vt Pung 2004: 75–81) ja tõlkinud nimetatud sarja jaoks mitmeid elulugusid ladina ja itaalia (Galileo, Bernoulli) ning prantsuse keelest (Lagrange, D’Arcy, Rydberg) (Pung 2004: 81–86). Arthur von Oettingen on Ameerikas ja Euroopas tänapäevalgi tuntud kui 19. sajandi muusikateoreetik. Tema harmooniaõpetusest kirjutatakse artikleid, tema muusikakäsitlusi tsiteeritakse ja viiteid tema teooriale võib leida muusikaleksikonidest (Das neue Musiklexikon 1926: 461; Hugo Riemanns Musiklexikon 1929: 1294; Schering 1934: 107, 139; Macmillan Encyclopedia 1938: 1332–1333; Die Musik 5: 1632–1643; Die Musik 9: 1891–1892; Dictionnaire 1979: 805; New Grove Dictionary 2001 vol 18: 346–347; vol. 25: 376–378).

⁴³ Leipzigi ülikooli arhiiv: UAL, PA 784, Bl. 1, 2, 11, 15.

⁴⁴ Samas, Bl. 25.

Wilhelm Ostwald, esimene Tartu Ülikoolis töötanud õpetlane, kes on pälvinud Nobeli teaduspreemia, on Arthur von Oettingeni kohta veel õpetaja eluajal kirjutanud: *Kui ma 1872. aasta uusaastal Tartu läksin, et seal õppida, olid mul erakordsed õpetajad. Nende hulgas oli füüsik Arthur von Oettingen, kelle isiklikule mõjule võlgnen ma suurema osa oma teaduslikust arengust.* (Ostwald 1918: 21).

1. juulil 1921 Saksimaa Teaduste Akadeemia avalikul istungil peetud järelehüüdes nentis Ostwald Oettingeni mitmekülgset rõhutades: *Teadus ja elu ei olnud talle kaks lahutatud valdkonda, vaid põimusid alati ja kõikjal üksteisega. Nii on ta igal tegevusalal jätnud tähelepanuväärseid jälgi, kuid fundamentaalne avastus, mis pole saavutatav kõrgeima kontsentratsioonita, jäi talle tundmatuks.* (Ostwald 1921: 285).

Lõppsõna

Professoritest vendade Oettingenide käsitlust kokku võttes võiks anda sõna nende õele Helene Hörschelmannile, kes on vendi iseloomustanud järgmiselt: *Alexander von Oettingen oli kantslijutlustaja, täis võimsat retoorikat, kes võis tihti tõelisi nooli publikusse paisata; vananedes kasvas ta üle võimsaks mõttehüglaseks, kuid elav miimika ja diktsioon jäid talle alati omaseks. ... Vennad Oettingenid olid kõik muusikaarmastajad ja musikaalsed. Klassikalise Alexandri kõrval oli paradoksaalne Arthur, selle aja vaimukaim isiksus. Arthur oli neist kõige armastusväärsem ja impulsiivsem. Vaimukas erialainimene, pea alati täis uusi ideid ja plaane, mille praktilisele elluviimisele ta vähe tähelepanu pööras. Ta oskas oma õpilasi inspireerida rohkem kui keegi teine. ... Georg oli neist kõige elegantsem. Tema nali oli terav nagu Toledo mõök ja alati lõõgivalmis. Temal ja Aleksandril oli palju vaenlasi. Keegi ei saanud neist märkimisväärsetest liivimaalastest ükskõik-selt mööda minna. Kuid aeg silus nii mõnedki nurgad ja praegu ei saa keegi, kes vanale suurele Dorpatile mõtleb, Oettingene kui suuri kandetalasid unustada.* (Hörschelmann 1912: 871–874).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad:

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

402-3-2019: prof. Georg von Oettingeni toimik

402-3-2015, 402-3-2016: prof. Alexander von Oettingeni toimikud

402-2-17970: prof. Arthur von Oettingeni toimik

TÜR KHO = Tartu Ülikooli raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

55-7-2: prof. dr. Arthur von Oettingeni soojusõpetuse loengute konspekt

ÜAM = Tartu Ülikooli muuseum

1160:5/Ar: Arthur v. Oettingeni kollokviumite päevik

UAL = Leipzigi ülikooli arhiiv

PA 784: prof. Arthur von Oettingeni toimik

Kirjandus:

Album Academicum 1889 = Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. A. Hasselblatt, G. Otto. Dorpat.

Album Livonorum 1958 = Album Livonorum. Dorpat 1822–1939. Hrsg. v. Philisterverein der Livonia. Otterndorf.

Anrep, Fanny v. 1990. Briefe einer Livländerin aus den Jahren 1873–1909. Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, Bd. 6. Landshut.

Biographisches Lexikon 1930 = Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten u. Völker. Bd. 4. 2. Auflage. Hrsg. v. A. Hirsch. Berlin, Wien.

Brennsohn, I. 1905. Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Riga.

- Das neue Musiklexikon 1926** = Das neue Musiklexikon, nach dem Dictionary of Modern Music And Musicians. Hrsg. v. A. Eaglefield-Hall. Übers. und bearb. v. A. Einstein. Berlin.
- DBBL 1970** = Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. v. Wilhelm Lenz. Köln, Wien.
- DBE 1998** = Deutsche Biographische Enzyklopädie. Hrsg. v. W. Killy, R. Vierhaus. Bd. 7. München.
- Dictionnaire 1979** = Dictionnaire de la Musique, Les hommes et leurs oeuvres, L–Z. Publ. by M. Honegger. Bordas.
- Die Musik 5** = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik Hrsg. v. F. Blume. Bd. 5. Kassel, 1961.
- Die Musik 9** = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik Hg. F. Blume. Bd. 9. Kassel, 1989.
- Eesti Meteoroloogia aastaraamat 1927.** VI kd. 1926. Tartu.
- Engelhardt, R. v. 1929.** Die Gebrüder von Oettingen – Baltisches Geistesleben. Zeugnisse aus deutscher Kulturarbeit. Reval, 1929.
- Engelhardt, H. D. v., Neuschäffer, H. 1983.** Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939). Köln, Wien.
- Feddersen, W., Oettingen, Arthur v. (Hrsg.) 1898.** J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Gesichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Chemikern, Mineralogen, Geologen, Geographen u.s.w. aller Völker und Zeiten. Bd. 3 (1858–1883). Leipzig.
- Genealogisches Handbuch 1929** = Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland: Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaft. Bd. 1. Lfg. 1–6. Herausgegeben vom Verband des livländischen Stammadels; bearbeitet von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz
- Helmholtz, H. v. 1863.** Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik. Braunschweig.

- Hörschelmann, H. 1912.** Aus alten Dorpater Tagen. – Deutsche Monatsschrift für Russland, Jahrgang 1, 10. Reval.
- Hugo Riemanns Musiklexikon 1929.** Bearb. A. Einstein. Bd. 2. Leipzig.
- Koch, K. (Toim.) 1919.** Viiekümneaastased keskmised meteoroloogilistest vaatlustest 1866–1915 a. Tartus. Tartu.
- Käbin, Ilo 1986.** Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940: Ergebnisse und Bedeutung für die Entwicklung der Medizin. (Sydsvenska Medicin-historiska Sällskapetets Arsskrift: Supplementum 6). Lüneburg.
- Lehbert, E. 1905.** Zur Geschichte des Dorpater Kammermusik-Vereins. Jurjew.
- Macmillan Encyclopedia 1938** = The Macmillan Encyclopedia of music and musicians in one volume. Comp., ed. A. E. Wier. New York.
- New Grove Dictionary 2001** = The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Ed. S. Sadie. Vol. 18, 25. London, New York.
- Oettingen, Alexander v. 1856.** De peccato in spiritum sanctum. Dorpat.
- Oettingen, Alexander v. 1868–1873.** Die Moralstatistik und die christliche Sittenlehre. Versuch einer Sozialethik auf empirischer Grundlage. I. Theil. Moralstatistik. Inductiver Nachweis der Gesetzmässigkeit sittlicher Lebensbewegung im Organismus der Menschheit. II Theil. Die christliche Sittenlehre. Erlangen.
- Oettingen, Alexander v. 1897–1902.** Lutherische Dogmatik. Bd. 1–2. München.
- Oettingen Arthur v. 1862.** Der Rückstand der Leidener Batterie als Prüfungsmittel für die Art der Entladung. – Annalen der Physik und Chemie. Bd. 191, 513–557.
- Oettingen, Arthur v. 1863.** Ueber das Laden der Leydener Batterie durch Induction und über die Entladung der Batterie durch das Inductorium. – Annalen der Physik und Chemie. Bd. 194, 369–406.
- Oettingen, Arthur v. 1865.** Ueber die Correction der Thermometer, insbesondere über Bessel's Kalibrir-Methode. Dorpat.

- Oettingen, Arthur v. 1866.** Harmoniesystem in dualer Entwicklung. Studien zur Theorie der Musik, Dorpat und Leipzig.
- Oettingen, Arthur v. 1879.** Phänologie der Dorpater Lignosen, ein Beitrag zur Kritik phänologischen Beobachtungs- und Berechnungsmethoden. – Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands, 2. Serie, Bd. 8, Dorpat, 241–352.
- Oettingen, Arthur v. 1901–1906.** Das duale System der Harmonie. – Annalen der Naturphilosophie Bd. 1–5. Leipzig, 62–75, 375–403, 241–269, 116–152, 301–338, 449–503.
- Oettingen, Arthur v. (Hrsg.) 1904.** J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften etc. Bd. 4 (Die Jahre 1883 bis zur gegenwart umfassend), I. Abt. (A–L); II. Abt. (M–Z). Leipzig.
- Oettingen, Arthur v. 1910.** Die Schule der Physik, besonders für das Selbststudium. Braunschweig.
- Oettingen, Arthur v. 1913.** Das duale Harmoniesystem. Leipzig.
- Oettingen, Arthur v. 1916.** Die Grundlage der Musikwissenschaft und das duale Reininstrument. – Abhandlungen der mathematisch-physischen Klasse der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Bd. 34, No II, Leipzig, I–XVI, 155–361.
- Oettingen, Georg v. 1848.** De ratione, qua calomelas mutetur in tractu intestinali. Dissertatio inauguralis quam consensu et auctoritate gratiosi medicorum ordinis in Universitate Literarum Caesarea Dorpatensi ad gradum doctoris medicinae rite adipiscendum loco consueto publice defendet. Dorpat.
- Oettingen, G. v. 1854.** Observationes quaedam de cataractae operatione extractionis ope instituenda: commentatio quam consensu et auctoritate gratiosi medicorum ordinis in Universitate Literarum Caesarea Dorpatensi ad veniam legendi rite impetrandam palam defendet. Dorpat.
- Oettingen, G. v. 1879.** Die indirekten Läsionen des Auges bei Schlussverletzungen der Orbitalgegend. Stuttgart.

- Ostwald, W. 1918.** Dorpater Wissenschaft von fünfzig Jahren – Für Dorpat. Glückwünsche zur Eröffnung der Universität Dorpat. Kowno, 21.
- Ostwald, W. 1921.** Arthur Joachim von Oettingen. Nachruf, Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Math.-phys. Klasse, Bd. 73.
- Ostwald, Wilhelm 1926.** Lebenslinien. Eine Selbstbiographie. Erster Teil. Riga – Dorpat – Riga. 1853–1887. Berlin.
- Pung, T. 2004.** Tartu Ülikooli füüsikaproffessor Arthur Joachim von Oettingen – Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist XIII. Toim. I. Piir. Tartu, 75–81.
- Puusemp, E. 2014a.** Toome taga seisab ajalooline kultuuri maja. – Tartu Postimees, 24.11.2014.
- Puusemp, E. 2014b.** Vana villa teenib kultuuri järjepidevust – Tartu Postimees, 1.12. 2014.
- Raid, N. 1990.** Tartu ajaloolised haljasalad. – Tartu ja kultuur. Toim J. Linnus. Tallinn, lk 48–52.
- Report 1877, 1878, 1879, 1880.** Report of the Kew Committee for the year ending October 31, Proceedings of the Royal Meteorological Society.
- Saenger, I. 1965.** Georg Philipp von Oettingen, ein baltischer Arzt und Politiker. Dissertation. Berlin.
- Samson-Himmelstjerna, G. H. v.; Oettingen, G. v. 1860.** Populäre Anleitung zur Pflege und Behandlung der unter der ländlichen Bevölkerung in den Ostseeprovinzen Russlands, insbesondere in Livland am häufigsten vorkommenden Augenkrankheiten. Mitau.
- Schering, A. 1934.** Tabellen zur Musikgeschichte. 4. Aufl. Leipzig.
- Seppel, M. 2011.** Kui haiged olid talurahva silmad Liivimaal 19. sajandi alguses? – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2010. Tartu, 144–172.
- Silivask, M. 2006.** Tartu arhitektuur 1830–1918. Historitsism ja juugend. Tartu.
- Tamman, G. 1929.** Jugenderinnerungen eines Dorpater Chemikers. – Eesti Rohuteadlane, nr. 9/10, 3–4.

Tartu 2005 = Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koost H. Pullerits. Tartu.

Verzeichniss 1854–1879 = Verzeichniss der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom 1854 bis 1879. Dorpat.

Weinmeister, P. (Hrsg.) 1925–1926. J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch für Mathematik, Astronomie, Physik, Chemie und verwandte Wissenschaftsgebiete. Band V (1904 bis 1922), I. Abt. A–K; II. Abt. L–Z. Verlag Chemie GmbH, Leipzig/Berlin.

Вильд, Г. 1878. Летописи Главной Физической Обсерватории за 1877 г., Т. 1, XXV, XXXIII. С.-Петербург.

Левицкий Г. В. 1903. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования: (1802–1902). Т. 1, 2. Юрьев.

Рыкачев, М. 1905. Летописи Николаевской Главной Физической Обсерватории за 1903 г., Т. 1, VIII. С.-Петербург.

Internetiviited:

Göller, S. Introduction to musical scales, 36–37: <http://www.goeller.org/project.html> (16.06.2014)

Oettingeni harmoonium:

<http://www.berliner-zeitung.de/archiv/arbeitswochenende-zu-fragen-neuer-stimmungen-in-berlin-bevor-die-musik-sich-ins-uferlose-verliert,10810590,9900284.html>

(16.06.2014)

Rohtmets, P., Petti, U. Suurmehi ajaloost. Tartu Ülikooli Usuteaduskond – <http://www.us.ut.ee/et/Teaduskonnast/378413> (16.06.2014)

Saksimaa Teaduste Akadeemia nimekiri: <http://www.saw-leipzig.de/mitglieder/ehemalige-mitglieder> (16.06.2014)

DIE BALTISCHE WISSENSCHAFTLERFAMILIE VON OETTINGEN

Zusammenfassung

Das aus Westfalen stammende Geschlecht „Otting“ lebte im 15. Jahrhundert in Reval, im 16. Jh. in Riga; Johann Oetting (1638–1717), später Bürgermeister von Riga, wurde 1687 vom schwedischen König geadelt unter dem Namen „von Oettingen“. Die Familie wurde 1745 in die livländische Adelsmatrikel aufgenommen.

Alexander von Oettingen (1798–1846) studierte Jura und Ökonomie in Dorpat, war danach Landgerichtsassistent, Kirchspielsrichter, Kreisrichter (1819–1835) und zuletzt livländischer Landmarschall und Landrat (1839–1846). Er kaufte in Livland die Güter Wissust, Ludenhof, Jensel und andere. Aus der Ehe mit Helene von Knoring stammen sechs Söhne und drei Töchter. Alle sechs Söhne studierten in der Dorpater Universität: drei von ihnen sind später bedeutende Landespolitiker in Livland und die drei anderen berühmte Professoren der Universität Dorpat geworden. Roderick von Engelhardt hat über diese Familie geschrieben: „Selten wohl hat ein Geschlecht, der keineswegs mit ererbten Glücksgütern reich gesegnet war, durch eigene Tatkraft und eiserne Pflichterfüllung, der Heimat so zahlreiche bedeutende politische und geistige Führer geschenkt wie dieses. Alexander von Oettingen hat in seiner Person, seinen sechs Söhnen und drei Enkeln seiner livländischen Heimat drei Landmarschälle, sechs Landräte, einen Zivilgouverneur, drei Universitätsprofessoren, unter denen einer langjähriger Rektor der Universität Dorpat war, und drei Stadthäupter (Bürgermeister) gegeben.“

Georg Philipp von Oettingen (1824–1916) war Mediziner, Chirurg und Augenarzt, Rektor der Universität Dorpat und Stadthaupt von Dorpat. Er besuchte die Raupachsche Schule in Dorpat (1833–1836) und die Krümmersche Anstalt in Werro. Er studierte Jurisprudenz (1841–1842) und Medizin (1842–1847) in Dorpat und wurde im Jahre 1848 zum Doktor der Medizin promoviert und

arbeitete in Riga und Dorpat als Privatarzt. In den Jahren 1850 bis 1853 hat er in Berlin, Prag, Wien, Paris, London, Edinburgh und Dublin studiert, danach arbeitete er von 1853 bis 54 als Privatarzt in Petersburg. Von 1854 an arbeitete er an der Universität Dorpat: 1854–1855 als Privatdozent für theoretische Chirurgie, 1855 bis 1857 als außerordentlicher Professor, 1857 bis 1865 als ordentlicher Professor der Chirurgie, 1865 bis 1871 als Professor der Chirurgie, Ophthalmologie und Arzneikunde, 1871 bis 1879 als ordentlicher Professor der Ophthalmologie, seit 1880 war er *Professor Emeritus*. 1859 bis 1865 war er Prorektor, 1867 bis 1868 Dekan der medizinischen Fakultät und 1868 bis 1876 Rektor der Universität. Im Jahre 1868 gründete er die Augenklinik der Universität und war der erste Direktor dieser Klinik (1868–1879). 1877 bis 1878 nahm er am Russisch-Türkischen Krieg als Leiter eines Hospitals des Roten Kreuzes teil. 1878 bis 1891 war Georg von Oettingen Stadthaupt von Dorpat und arbeitete danach noch als Direktor der Dorpater Stadtgüter (1891 bis 1894). Er hat insgesamt 21 Werke über Medizin geschrieben.

Alexander Constantin von Oettingen (1827–1905) war lutherischer Theologe und Vordenker in der Sozialethik und Professor an der Universität Dorpat. Er besuchte die Krümmersche Privatanstalt in Werro (1837–1845) und studierte in den Jahren 1845 bis 1849 Philosophie und Theologie in Dorpat und wurde am 19. Juni 1850 als Kandidat der Theologie bestätigt. Danach hat er sein Studium in Erlangen, Berlin, Bonn und Rostock fortgesetzt. Am 3. Dezember 1853 verteidigte er die Abhandlung „Die Hoffnung Israels im Lichte der Heiligen Schrift“ und erwarb den Grad eines Magisters der Theologie. Ab dem 17. April 1854 war er als etatmäßiger Privatdozent bei Dorpater Universität angestellt. Am 7. Mai 1854 verteidigte er seine Doktorarbeit „De peccato in Spiritum Sanctum“ und erhielt den Grad eines Doktors der Theologie. Am 5. Juni 1856 wurde er als außerordentlicher Professor der Dogmatik und theologischen Moral bestätigt und schon in demselben Jahr, am 7. September, wurde er zum ordentlichen Professor gewählt. Er arbeitete als Professor 35 Jahre an der Universität bis zu seiner Emeritierung

im Jahre 1890. In den Jahren 1873 bis 1875 war er Dekan der theologischen Fakultät. Alexander von Oettingen war vielfach literarisch tätig. Es galt als Vertreter der Moralstatistik. Er bekam 1880 die Heimbürger-Prämie und war seit 1889 Ehrenmitglied des Internationalen Statistischen Instituts in London. Er war Mitbegründer und Redakteur der „Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche“ (1859–1872) und hat eine größere Anzahl von Abhandlungen und Rezensionen (über 2000 Seiten) publiziert. Er war Religions- und Gesangslehrer an einem Privatgymnasium, als Präsident des „Hilfsvereins“ gründete er 1888 das Alexander-Asyl für arbeitslose Handwerker und war 1889 bis 1902 Leiter einer Elementarschule für arme Kinder.

Arthur Joachim von Oettingen (1836–1920) war Physiker und Musiktheoretiker, Professor an den Universitäten Dorpat und Leipzig. Nach Beendigung der Schmidtschen Privatanstalt in Fellin studierte er seit 1853 in Dorpat – zuerst Astronomie, von 1855 an Physik und erwarb nach Vorstellung seiner Abhandlung „Über eine Klasse bestimmter Integrale“ den Grad eines Kandidaten der Physik (1859). In den Jahren 1859 bis 1862 hat er in Paris und Berlin studiert. Nach der Rückkehr nach Dorpat erwarb er am 30. Juni 1862 auf Grund der Abhandlung „Der Rückstand der Leidener Batterie als Prüfungsmittel für die Art der Entladung“ den Grad eines Magisters der Physik und hielt ab 1863 Vorlesungen an der Dorpater Universität, erst als Privatdozent, dann als Dozent. Am 14. Dezember 1865, nach Verteidigung der Arbeit „Ueber die Correction der Thermometer, insbesondere über Bessel’s Kalibrir-Methode“, erhielt er den Grad eines Doktors der Physik und wurde 1866 zum außerordentlichen und 1868 zum ordentlichen Professor der Physik ernannt. Er hat im Laufe seiner Lehrtätigkeit Vorlesungen über Physik, physikalische Geographie und Meteorologie gehalten. Außerdem hat er zeitweilig über höhere Analysis, perspektivische Geometrie, Theorie der Musik, Elektromechanik, Thermodynamik, Psychophysik gelesen und für die Studierenden Praktika und Kolloquien geleitet. Arthur von Oettingen hatte in seiner Wohnung eine kleine meteorologische Station eingerichtet und begann dort am

2. Dezember 1865 Wetterbeobachtungen durchzuführen. Das war der Anfang der meteorologischen Beobachtungen, die ohne Unterbrechung bis heute durchgeführt werden. Arthur von Oettingen war von 1865 bis 1875 und von 1891 bis 1892 der Leiter des meteorologischen Observatoriums. Er richtete auch ein Netz von Regenstationen in Livland und Estland ein, das im Jahre 1885 von der Livländischen Ökonomischen Gesellschaft übernommen wurde. Als Leiter der Regenstationen war er bis 1897 tätig. Er hat einen Anemographen – den Windkomponentenintegrator – konstruiert, der mit Hilfe des Universitätsmechanikers Paul Schultze angefertigt wurde (1876). Insgesamt wurden vier Apparate konstruiert. Dieses Instrument, das eine sehr originelle Konstruktion hatte, wurde in der Londoner Weltausstellung der wissenschaftlichen Instrumente im Jahre 1876 ausgestellt. Nach Beendigung der Ausstellung wurde der Anemograph vom Londoner Science Museum gekauft. Ein zweiter Apparat wurde mehrere Jahre in Russland beim magnetischen Observatorium von Pavlovsk verwendet (1877–1903). Am längsten arbeiteten zwei Anemographen im meteorologischen Observatorium der Universität Dorpat (1877–1925).

Ein beliebtes Fach Arthur von Oettingens war die Musiktheorie, in der er bemerkenswerte Resultate erreichte. Im Jahre 1865 hielt er Vorlesungen der Harmonielehre, wo er über das Werk von Hermann von Helmholtz: „Lehre von Tonempfindungen“ sprach. Im Sommer 1866 erschien sein Buch „Harmoniesystem in dualer Entwicklung. Studien zur Theorie der Musik“. Dieses Werk wurde u.a. vom deutschen Musiktheoretiker Hugo Riemann sehr hoch geschätzt. Arthur von Oettingen hat auch gelegentlich komponiert und war seit 1874 Dirigent eines Dilletantenorchesters, das aus Mitarbeitern der Universität bestand.

In den Jahren 1880 bis 1886 war Arthur von Oettingen Dekan der physiko-mathematischen Fakultät, im Jahre 1876 wurde er zum korrespondierenden Mitglied der Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg gewählt. Er war Mitglied der Dorpater Naturforscher-Gesellschaft: zuerst als Sekretär (1868–1874), dann als Schatzmeister (1879–1893), seit 1893 war er Ehrenmitglied. Er hat bei der

Dorpater Geographischen Gesellschaft (1881–1889) mitgewirkt und war später Mitglied der Deutschen Physikalischen Gesellschaft und der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. In Juni 1893 wurde er wegen der Russifizierung der in Jurjew umgetauften Universität Dorpat von seinem Amt entlassen. Er siedelte dann nach Leipzig über, wo ihm sein Freund Professor Wilhelm Ostwald die Redaktion seiner Klassiker der exakten Wissenschaften angeboten hatte. Arthur von Oettingen wurde 1894 zum außerordentlichen Honorarprofessor der Leipziger Universität ernannt, ohne eine Verpflichtung zu Vorträgen. Aus der Leipziger Zeit stammen die weiteren Arbeiten Oettingens über Harmonielehre, Geometrie und ein Lehrbuch der Physik. Im Jahre 1894 begann für Arthur von Oettingen eine umfangreiche Lexikonarbeit: die Fortsetzung von J. Chr. Poggendorffs Biographisch-Literarischem Handwörterbuch. Er stellte den 3. und 4. Band zusammen und redigierte diese, einen 5. Band bereitete er vor. Die Firma Schiedmayer-Pianofortefabrik fertigte nach Oettingens Zeichnungen im Jahre 1914 ein spezielles Musikinstrument an, ein Harmonium mit 53-stufiger Skala reiner Stimmung. Im Juli 1919 wurde Arthur von Oettingen aus dem Dienst der Leipziger Universität entlassen.